

Володимир Склокін

Чи існувало українське Просвітництво? Кілька міркувань із приводу незавершеної історіографічної дискусії*

Інтелектуальна історія, на жаль, залишається сьогодні однією з найзanedбаніших ділянок в українській історіографії. І хоч упродовж кількох останніх років ситуація дещо покращилася, але на рівні концептуалізації і створення синтетичних праць вона все одно критична. Наразі постійно ростуча кількість більших і менших досліджень, присвячених окремим мислителям чи осмисленню певних проблем, не спричиняє появи якісних синтезів із історії української політичної й суспільної думки. Причина цього, на мою думку, полягає не лише в тому, що час синтезів ще не настав і треба попрацювати з джерелами на конкретно-історичному рівні. Частіше проблемою виявляється нездатність адекватно прочитати пам'ятки, поставити їх у відповідний контекст східно- й західноєвропейської інтелектуальної традиції. Ця загальна проблема української інтелектуальної історії яскраво виявляється на прикладі теми, про яку піде мова, — існування/неіснування й особливості українського Просвітництва.

* Завершити роботу над цією статтею я зміг завдяки стажуванню в Інституті наук про людину у Відні, підтриманому спільною стипендією Центру міської історії Центрально-Східної Європи у Львові та Інституту наук про людину. Перша версія цього тексту була представлена на семінарі «Проблеми освіти і освіченості у ранньомодерній Україні» (Києво-Могилянська академія, 29 січня 2013 року). Висловлюю подяку учасникам семінару й анонімному рецензентові «Київської Академії» за критичне обговорення та заохочувальні пропозиції щодо вдосконалення тексту.

Це питання почали активно обговорювати ще радянські гуманітарії, які шукали у вітчизняній традиції носіїв «прогресивних», з точки зору марксизму, ідеологій. Пальма першості тут, звісно, належала російським фахівцям, але й українські історики філософії намагалися не відставати від московських і ленінградських колег. У такий спосіб упродовж 1960-х — 1980-х років було сформовано концепцію українського Просвітництва як такого, що хронологічно розпочиналося на початку XVIII століття (а згідно з деякими радикальними версіями, навіть у XVI чи першій половині XVII) і тривало принаймні до середини XIX століття. У Просвітництві XVIII століття виокремлювали два основні напрямки: освітньо-науковий та етично-гуманістичний. «Просвітницький порив» діячів першої течії розглядали як спрямований на вдосконалення освітніх і наукових інституцій, а отже, й на раціональну організацію суспільства загалом. Натомість, представники другої течії (її тлумачили як панівну) були нібито зацікавлені не в поступі суспільства, а у внутрішньому розвитку індивіда. А у вимірі соціальному «раннього українського Просвітництва» виокремлювали три течії: ранньобуржуазну (Теофан Прокопович, Гавриїл Бужинський), церковно-шляхетську (Стефан Яворський, Теофілакт Лопатинський) та селянсько-плебейську (Григорій Сковорода)¹.

З найбільшою послідовністю ці тези було обґрунтовано, хоч і з певними модифікаціями, у монографії Володимира Литвинова «*Ідеї раннього Просвітництва у філософській думці України*» (1984). На думку Литвинова, «раннє Просвітництво» охоплювало другу половину XVII — першу половину XVIII, а «зріле» — другу половину XVIII століття. Серед питомих рис Просвітництва загалом він бачить: турботу про популяризацію знань і культури в масах, щоби забезпечити соціально-економічний і політичний розвиток, обстоювання світського характеру суспільного життя, поцінування розуму як найважливішої цінності в людині тощо². А специфікою «раннього Просвітництва», згідно з Литвиновим, було:

¹ Пор.: Нічик, Валерія. *Етичні погляди Д. С. Туптала* // Філософська думка. 1973, № 2. С. 114; Нічик В. Г. *Сковорода і філософські традиції Києво-Могилянської академії* // *Філософія Григорія Сковороди*. К., 1973. С. 114.

² Литвинов, Володимир. *Ідеї раннього Просвітництва у філософській думці України*. К., 1984. С. 27.

[...] вивільнення філософії з-під влади теології; посилений інтерес до природознавства; відхід од схоластики й догматизму в науці та від спекулятивного методу вивчення природи; популяризація знань, освіти серед широких верств суспільства; боротьба за світський характер усього суспільного життя; критичний перегляд Біблії; секуляризація церкви; толерантність; поява буржуазного світогляду; інтерес до внутрішнього життя людини; введення національних мов у науку замість традиційної латини³.

Варто додати, що подальша аргументація Литвинова майже цілковито базується на аналізі творчої спадщини Прокоповича, який, як прагне показати автор, відповідав критеріям «раннього Просвітництва», причому з особливим наголосом на його апології розвитку освіти. Натомість щодо інших потенційних «українських просвітників» (згадано Михайла Козачинського, Георгія Кониського, Рафаїла Заборовського, Дмитрія Туптала та інших) монографія обмежується вказівкою на потребу подальшого дослідження їхньої спадщини⁴.

На завершення цього побіжного екскурсу в радянську історіографію нагадаю варту уваги деталь: українські історики філософії «відстояли» приналежність до української традиції Теофана Прокоповича і Григорія Сковороди, але практично без бою віддали росіянам Якова Козельського і Семена Десницького, яких ще в 1950-х було проголошено «прогресивними рускими мыслителями»⁵.

Після здобуття незалежності «поміркована версія» описаної концепції українського Просвітництва утвердилась у більшості підручників з історії української філософії. Ці ідеї було висловлено й у окремих наукових розвідках, для прикладу, у статті Володимира Литвинова «Чи був Феофан Прокопович раннім просвітником?», де автор повторює основні тези своєї монографії⁶, та у статті Сергія Йосипенка «Димитрій Туптало та етико-гуманістичний напря-

³ Там само. С. 28.

⁴ Там само. С. 34.

⁵ Див.: *Избранные произведения русских мыслителей второй половины XVI-II века*. Т. 1. Москва, 1952.

⁶ Литвинов, Володимир. *Чи був Феофан Прокопович раннім просвітником?* // Київська Академія. Вип. 2–3. К., 2006. С. 63–73.

мок раннього Просвітництва в Україні»⁷. Другий текст показовий, зокрема, тим, що, проголосивши Туптала просвітником, Йосипенко не проаналізував жодного його твору й не навів на підтвердження своєї думки жодної цитати з його праць.

Стаття Литвинова, схоже, стала «останньою краплею», бо нарешті спровокувала реакцію з боку фахівців, які не приймають (нео)радянської концепції українського Просвітництва. Мова про полемічний текст Ірини Бондаревської «Про 'просвітництво' Теофана Прокоповича і Григорія Сковороди», в якому авторка доводить, що ані перший, ані другий просвітниками не були⁸. У короткому підсумку аргументи Бондаревської зводяться до того, що «апологія освіти і знання», присутня у працях Прокоповича і, меншою мірою, Сковороди, не є достатнім доказом, щоби відносити їх до просвітників, бо розуміння ними знання, пізнання та освіти залишалося традиційним, тобто риторичним⁹. Акцент на риторичному типі мислення Прокоповича і Сковороди видається загалом переконливим, натомість підхід Бондаревської до розуміння природи самого Просвітництва викликає низку запитань. Подібно до Литвинова, якого дослідниця критикує, її позиція є нормативною, тобто впливає з певного апріорного визначення того, чим є Просвітництво і чи відповідає той чи той мислитель усталеним критеріям. Єдина відмінність між Литвиновим і Бондаревською у даному випадку полягає в тому, що вони спираються на різні визначення поняття Просвітництва. Для Бондаревської це традиція філософської дефініції цього феномена, що її започаткували Кант та інші філософи кінця XVIII століття, а продовжили у XX столітті Ернст Касілер, Теодор Адорно, Мішель Фуко та Юрген Габермас. Згідно з цим підходом, Просвітництво розуміють як, насамперед, межу між традиційною й модерною культурами, період радикального зламу в розумінні сутності «знання», «пізнання» та «освіти», тобто фактично

⁷ Йосипенко, Сергій. *Димитрій Туптало та етико-гуманістичний напрямок раннього Просвітництва в Україні // Україна XVII століття: суспільство, філософія, культура*. Збірник праць на пошану пам'яті професора Валерії Михайлівни Нічик / Ред. Н. Яковенко, Л. Довга. К., 2005. С. 118–127.

⁸ Бондаревська, Ірина. *Про «Просвітництво» Теофана Прокоповича і Григорія Сковороди // Київська Академія*. Вип. 4. К., 2007. С. 69–86.

⁹ Там само. С. 85.

новий спосіб мислення¹⁰. Отже, «щоб не втрачати цілісності погляду на предмет», авторка пропонує «рухатися від поняття до історії, яка тільки завдяки вже наявному поняттю (в онтологічній проекції — явищу) може бути реконструйована»¹¹.

Сказане не означає, що підхід, який запропонувала Ірина Бондаревська, не має права на існування. Філософи можуть висувати свої визначення сутності Просвітництва і на їх основі проводити межу між традиційним і модерним способами мислення, ба більше, ця корисна аналітична вправа є по-своєму цінною з перспективи суто філософського аналізу. Однак, чи багато дає такий підхід для розуміння того, що насправді відбувалося в інтелектуальному, суспільному й політичному житті європейських суспільств кінця XVII — початку XIX століть? Як видається, не дуже. Хіба що отримаємо нагоду вкотре перевірити, наскільки поведінка людей минулого суголосна з нашими, значною мірою апріорними, критеріями.

Важливо наголосити, що осмислення явища Просвітництва в західній філософській і історіографічній традиції приблизно до 1970-х років відбувалося за аналогічним сценарієм. Просвітництво розуміли як певний цілісний феномен, якому притаманні раціоналізм, антихристиянські настрої, культ науки на противагу пошануванню традиції, революційний радикалізм у політичній думці. При цьому погляди французьких філософів другої половини XVI–II століття сприймали за типові для Просвітництва загалом, а саме Просвітництво тлумачили як філософський феномен — насамперед погляди і праці низки видатних мислителів, передусім енциклопедистів, чії ідеї доповнювали вибраними прикладами з Канта, Ляйбніца, Ньютона, Локка, Г'юма.

¹⁰ Там само. С. 85.

¹¹ Бондаревська, Ірина. *Про «Просвітництво» Теофана Прокоповича і Григорія Сковороди*. С. 71. Дещо раніше, 2000 року, зі схожою критикою радянської концепції російського й українського Просвітництва виступив Олександр Сидоренко. Втім, його підхід був також нормативним. Коли Бондаревська наголошувала насамперед на філософському вимірі Просвітництва, то Сидоренко — на важливості виміру політичного, передусім це критика абсолютизму, ліберальні ідеї, толерантність та буржуазія як головна соціальна база Просвітництва: Sydorenko, Alexander. *Ukraine and the Enlightenment // In Service to Clío*. Collection of Studies in Honor of Lubomyr Roman Wynar Commemorating Fifty Years of His Scholarly Activity. Kyiv—New York—Toronto—Paris—Lviv, 2000. P. 161.

За класичний приклад такого підходу може слугувати вида-на 1932 року праця Ернста Касірера «Філософія Просвітництва»¹², на яку посилається Ірина Бондаревська. У подібній манері написано також надзвичайно впливову свого часу двотомну монографію «Просвітництво» Пітера Гея, де послідовно обґрунтовано так звану «модернізаційну тезу», згідно з якою Просвітництво безпосередньо спричинилося до Французької революції, а через неї — і до формування модерної політичної культури, заснованої на ліберальних цінностях та політичних інституціях¹³.

Філософські інтерпретації феномена Просвітництва, запропоновані після Другої світової війни, повідомляли щось нове насамперед про сучасний західний світ, а не про Європу кінця XVII — початку XIX століть. Це стосується як негативної щодо тоталітарного характеру просвітницького раціоналізму монографії Теодора Адорно й Макса Горкгайма¹⁴, так і прихильніших до Просвітництва концепцій Юргена Габермаса¹⁵ й Мішеля Фуко¹⁶. Спільним для усіх цих робіт є те, що автори вбачали у Просвітництві рубіж, який відділяє модерний світ від традиційного, і трактували його як певний «незавершений проект» або процес, що й далі впливає на сучасний світ. Залишається додати, що ці інтерпретації, засновані на ідеях кількох видатних філософів XVII—XVIII століть, майже не звертали уваги на те, як тодішні люди пробували відповісти на питання, «чим є Просвітництво»¹⁷.

¹² Cassirer, Ernst. *The Philosophy of the Enlightenment*. Boston, 1964 (I вид. 1932 р.).

¹³ Gay, Peter. *The Enlightenment: An Interpretation*. Vol. 1–2. New York, 1966–1969; Dijn, Annelien de. *The Politics of Enlightenment: From Peter Gay to Jonathan Israel* // *The Historical Journal*. 2012, № 3, P. 788–791.

¹⁴ Horkheimer, Max and Adorno, Theodor W.. *Dialectic of Enlightenment*. New York, 1972 (I вид. 1947 р.).

¹⁵ Habermas, Jurgen. *The Structural Transformation of the Public Sphere*. Cambridge, 1989 (I вид. 1962 р.).

¹⁶ Foucault, Michel. *What is Enlightenment?* // *The Foucault Reader* / Ed. by Paul Rabinow. New York, 1984.

¹⁷ Outram, Dorinda. *The Enlightenment*. Cambridge, 2005. P. 6–8; Schmidt, James. *What is Enlightenment? A Question, Its Context, and Some Consequences* // *What is Enlightenment? Eighteenth-Century Answers and Twentieth-Century Questions* / Ed. by James Schmidt. Berkeley, 1996. P. 29.

Альтернативний підхід було започатковано упродовж 1970-х років. Його появу обумовили, з одного боку, зростання кількості порівняльних досліджень Просвітництва, які дедалі виразніше демонстрували національну специфіку цього феномена в різних країнах Європи та Америки, а з другого — загальні методологічні зміни в історіографії, зокрема: відступ від традиційної історії ідей, зосередженої на великих мислителях; посилена увага до соціального контексту інтелектуального життя; зародження інтересу до того, як різні соціальні групи сприймали філософські й наукові ідеї та використовували їх у політичному житті. Підсумком студій 1970-х — 1990-х років, здійснених у цьому ключі, став розпад цілісного образу Просвітництва на численні фрагменти. З'ясувалося, що Просвітництво могло бути за світоглядними ознаками як релігійним, так і антирелігійним; як монархічним, так і республіканським; як ньютонівським, так і антиньютонівським; а погляди на громадянські права, освіту, пізнання тощо дуже відрізнялися. Тож у сучасній дослідницькій перспективі домінує думка про Просвітництво як низку дискусій довкола кількох ключових питань, хоча частина науковців і надалі підтримує різні версії «модернізаційної тези» (тут за показовий приклад може слугувати впливова трилогія Джонатана Ізраєла про «радикальне Просвітництво»¹⁸).

Утім, можна заперечити, що коли Просвітництво було таким різноманітним, то й сам термін втрачає цінність, адже він означає все і водночас нічого. На мою думку, такий закид не є справедливим. Уже згаданий альтернативний підхід, навпаки, дозволяє досить точно визначити, чим було Просвітництво, і відійти від надто загальних філософських дефініцій цього феномена як межі між модерним і традиційним суспільством та радикальної зміни в розумінні сутності знання й пізнання.

Однак таке переозначення стане можливим і продуктивним лише в тому разі, коли ми будемо звертати увагу не на те, що думаємо самі з приводу Просвітництва, а на те, що думали люди XVII—XVIII століть, а також пригадаємо, що поняття «просвітництво», як

¹⁸ Outram, Dorinda. *The Enlightenment*. P. 2–4, 8; Israel, Jonathan. *Radical Enlightenment: Philosophy and the Making of Modernity, 1650–1750*. Oxford, 2001; Idem. *Enlightenment Contested: Philosophy, Modernity and the Emancipation of Man, 1670–1752*. Oxford, 2006; Idem. *Democratic Enlightenment: Philosophy, Revolution and Human Rights, 1750–1790*. Oxford, 2011.

і решта пов'язаних із ним термінів, як-от «цивілізація»¹⁹, є історичними і з'явилися в більшості європейських мов упродовж XVII–XVIII століть. Отож, методологія, що її вже відкрили для себе багато західних дослідників, є дуже простою. Якщо ми хочемо зрозуміти, чим було Просвітництво XVII–XVIII століть, то маємо насамперед проаналізувати, яке значення в це поняття вкладали люди, що тоді жили, причому не тільки «великі філософи», а й мислителі меншого масштабу, а також монархи, чиновники, письменники та звичайні люди, які вживали це поняття й похідні від нього.

Звісно, прийнявши такий підхід, маємо бути готовими до того, що єдине, уніфіковане Просвітництво розпадеться на численні «просвітництва» зі своїми регіональними, національними, становими, гендерними та іншими особливостями. Водночас можна шукати й той спільний елемент чи спільні елементи, що об'єднують різноманітні розуміння Просвітництва. Слідом за Ларі Вульфом наважуся припустити, що одним із таких елементів (а можливо, найважливішим, бо він присутній у більшості слововжитків поняття «просвітництво») була наявність певної культурної перспективи²⁰. Ця перспектива, винайдена у другій половині XVII століття, не просто фіксувала відмінності між різними суспільствами, а й, спираючись на ці відмінності, розміщувала суспільства за певною ієрархією, вершину якої посідали «просвічені», або «цивілізовані» (це термін уже XVIII століття), суспільства, а нижчі щаблі — «недоцивілізовані», або взагалі нецивілізовані. Критерії «просвіченості»/«цивілізованості» в конкретних випадках могли варіюватися, але зазвичай вони передбачали раціональну організацію суспільного жит-

¹⁹ Значення поняття «цивілізація» у даному контексті важко переоцінити. За влучним висловом Ларі Вульфа і Марко Чіполіні, у XVIII столітті слово «цивілізація» «стало узагальнювати європейську ідентичність просвітлених чоловіків і жінок»: Wolf, Larry and Cipollini, Marco. *Preface // The Anthropology of the Enlightenment* / Ed. by L. Wolff and M. Cipolloni. Stanford, 2007. P. XI. Тут важливо зазначити, що в Російській імперії XVIII століття еквівалентом поняття «цивілізація» часто виступало слово «людскость»: Вульпиус Р. *К семантике империи в России XVIII века: понятийное поле цивилизации* // «Понятия о России»: к исторической семантике имперского периода / Ред. А. Миллер, Д. Сдвижков, И. Ширле. Т. 2. Москва, 2012. С. 50–70.

²⁰ Wolff, Larry. *Discovering Cultural Perspective. The Intellectual History of Anthropological Thought in the Age of Enlightenment* // *The Anthropology of the Enlightenment*. P. 3–35.

тя (на протигагу опорі на традицію), загальний високий розвиток культури й науки, а також економічний добробут. Важливо також наголосити, що «Просвітництво» розумілося як певний незавершений процес, тому хоч розвинені європейські суспільства, як Англія чи Франція, і вважали за еталон «просвіченості» й «цивілізованості», але й їм ще треба було йти далі. Звідси випливає, що важлива складова дискурсу Просвітництва — це прагнення покращити стан своїх суспільств, досягти добробуту і процвітання шляхом розвитку освіти й науки за сприяння раціональній організації суспільного та політичного життя.

Що з цього може знадобитися для розуміння специфіки української ситуації? По-перше, це дозволяє відповісти на запитання, винесене в заголовок статті: чи існувало українське Просвітництво? Відповідь буде позитивною: так, існувало. Але шукати його слід не завжди там і тоді, де його шукали раніше. На мою думку, існування українського Просвітництва засвідчено тим, що у XVIII — першій половині XIX століття дехто з жителів тогочасних українських земель, використовуючи просвітницьку риторику та ідеї, пробував осмислити та поліпшити ситуацію свого суспільства. Серйозне обговорення цієї проблеми, на мою думку, мало би наразі охоплювати три основні питання: періодизацію, специфіку українського дискурсу та взаємини між українським, західним і російським Просвітництвами. З огляду на полемічний характер цього допису, основна мета якого — спровокувати дискусію й подальше дослідження всіх трьох проблем, я далі висловлю лише кілька загальних зауваг.

За моїми спостереженнями, просвітницький дискурс набув поширення серед інтелектуалів Гетьманщини і Слобідської України, починаючи від 1760-х років. Ініційовані Катериною II реформи і скасування козацьких автономій стали, принаймні частково, каталізатором цього процесу. Водночас, були спроби використовувати елементи просвітницької риторики для обґрунтування автономістської програми, хоч в автономістськи спрямованих текстах ще здебільшого домінувала традиційна риторика козацьких привілеїв другої половини XVII — початку XVIII століть (тут за добрий приклад можуть слугувати промови і праці Григорія Полетики). У випадку Слобідської України першим відомим мені текстом із виразно просвітницькими конотаціями є так званий «Топографічний опис Харківського намісництва з історичною передмовою» (перша половина 1780-х років), імовірним автором якого є Іван Перевер-

зев²¹. На зламі XVIII—XIX століть просвітницький дискурс у колишній Гетьманщині і Слобідській Україні проникає в ширші суспільні верстви. Для Слобожанщини, зокрема, найраніший приклад неелітарної просвітницької риторики, який мені вдалося відшукати, походить з 1803 року. Тоді харківські «військові обивателі» (колишні козаки-підпомічники) у відповідь на обмеження міською владою їхнього права на вільне винокуріння написали листа Олександрові I, в якому вперше домінував не традиційний дискурс козацьких привілеїв, а наголос на праві: автори листа називають вільне винокуріння своєю власністю, а також ставлять риторичне питання про користь від держави, яка не захищає власність підданих і не сприяє їхньому добробуту²².

Отже, підсумовуючи питання стосовно періодизації, можна припустити, що в Україні маємо справу з типовим для країн чи суспільств Центрально-Східної Європи так званим «запізненим Просвітництвом», початок якого можна датувати приблизно серединою XVIII, а кінець — першими десятиліттями XIX століття²³, хоч верхня хронологічна рамка потребує окремого дослідження. Утім, є й певні винятки з цієї періодизації, і найпомітніший з-поміж них — це вже згадуваний Теофан Прокопович. Трактатування Прокоповича як представника Просвітництва має в західній історіографії тривалу традицію, яка пережила й той радикальний поворот у розумінні специфіки Просвітництва, про який ішлося вище (порівняймо останній приклад — ґрунтовну статтю Воена Гаррета Джонса²⁴). Окрім того, що в працях Прокоповича неодноразово виринає просвітницький дискурс, який спирається на відчуття культурної перспективи, колишнього ректора Києво-Могилянської академії вважають за головного ідеолога петровських перетворень, продиктованих, на найзагальнішому рівні, бажанням Петра I включити

²¹ *Топографічний опис Харківського намісництва з історичною передмовою // Описи Харківського намісництва кінця XVIII ст. / Упор. В. О. Пірко, О. І. Гуржій. К., 1991. С. 15–56.*

²² Див.: *Державний архів Харківської області*, ф. 3, оп. 9, спр. 125.

²³ Пор. добрий порівняльний контекст: Butterwick, Richard. *What is Enlightenment (Oświecenie)? Some Polish Answers, 1765–1820* // *Central Europe*. 2005, no 1. P. 19–37.

²⁴ Jones, W. Gareth. *Russia's Eighteenth-Centuries Enlightenment // A History of Russian Thought* / Ed. by W. Letherbarrow and D. Offord. Cambridge, 2010. P. 73–95.

Російську імперію до загального процесу «просвітництва», що ширився тогочасною Європою. Інша річ, що Просвітництво Прокоповича й Петра I, як згодом і Катерини II, спиралося насамперед на німецькі камералістські зразки і проголошувало пріоритет громадянського обов'язку, служби й відповідальності над індивідуальними правами²⁵.

Сучасний стан досліджень цієї проблеми схиляє до висновку, що серед українських інтелектуалів першої половини XVIII століття Теофан Прокопович був радше поодиноким винятком, але присутність просвітницького дискурсу в українській інтелектуальній традиції цього періоду, як і питання взаємин між Просвітництвом і українським Бароко²⁶, ще потребують вивчення. Інша важлива проблема, якої в цьому контексті не можна оминати, — це питання культурної приналежності таких постатей, як Прокопович чи Семен Десницький. Обидва походили з Гетьманщини, але були носіями російської імперської ідентичності й у своїх працях апелювали до імперського суспільства загалом. З огляду на це, можливо, в даному разі слід відійти від суперечки про українське чи російське Просвітництво і зосередитись на аналізі Просвітництва імперського, яке було гібридним за своєю природою й поєднувало елементи різних національних традицій.

Стосовно характеру українського Просвітництва, використовуючи базовий поділ Джонатана Ізраєла, що його підтримують багато інших дослідників, на помірковане домінантне (*moderate mainstream*) і радикальне Просвітництво²⁷, можна сміливо констатувати, що українська просвітницька думка розвивалась у рамках першої течії, тобто намагалась поєднати емансипаційний потенціал людського розуму з релігією і традицією. Водночас, локалізація українського випадку в межах поміркованого Просвітництва вимагає ретельних подальших досліджень.

Насамкінець кілька слів про те, чому ця тема видається сьогодні важливою. У західній дискусії другої половини XX — почат-

²⁵ Там само. С. 75–76.

²⁶ У західноєвропейському контексті це питання вже потрапляло в фокус уваги істориків. Див., наприклад: Saisselin, Rémy G. *The Enlightenment against the Baroque: Economic and Aesthetics in the Eighteenth Century*. Berkeley, 1992.

²⁷ Israel, Jonathan. *Enlightenment Contested: Philosophy, Modernity and the Emancipation of Man, 1670–1752*. Oxford, 2006. P. 10–11.

ку XXI століття довкола проблеми Просвітництва ключовим (хоча не єдиним) питанням було визначення ролі цього феномена в появі модерної політичної культури й політичних інституцій. Частина дослідників (наприклад, Альфред Коббан, Гей чи Ізраел) вважали, що Просвітництво безпосередньо спричинилося до формування ліберальної політичної культури та інституцій і, відповідно, зіграло позитивну роль, бо емансипувало індивіда й суспільство загалом. Натомість інші науковці (зокрема, філософи Горкгаймер та Адорно чи історик Якуб Талмон) убачали в Просвітництві коріння тих негараздів, які спіткали західні суспільства у XX столітті, й наголошували на тоталітарному характері просвітницького раціоналізму, що створив інтелектуальні передумови для масового технологічного винищення людей тоталітарними режимами. Врешті, є й третя група фахівців, на чю думку, обидва згадані напрямки приписують Просвітництву те, чого воно насправді не робило, бо необґрунтовано абсолютизують певні його тенденції²⁸.

Як видається, ця дискусія беззаперечно засвідчує принаймні один факт — коріння багатьох суперечностей і проблем, що стоять перед сучасними суспільствами і політичними інституціями, слід шукати саме в бурхливих інтелектуальних дискусіях другої половини XVII — початку XIX століття між представниками поміркованого й радикального Просвітництва, а також контр-Просвітництва. Дилеми, що виникли тоді, як-от, чи можливо сумістити емансипаційний потенціал розуму з традицією й релігією, залишаються актуальними і для сучасних суспільств. І хоча в українському випадку ця суперечка між різними напрямками Просвітництва й контр-Просвітництвом була значно менш активною й оригінальною, ніж у Західній Європі та Північній Америці, це не означає, що з сучасної української перспективи Просвітництво є менш важливим. Наважуся припустити, що є принаймні один вимір, з огляду на який українське Просвітництво є значно важливішим, ніж, скажімо, Бароко чи Романтизм. Мова про те, що власне просвітницька традиція вивела інтелектуальну дискусію про українську націю, а згодом і політичну історію цієї нації, на ту траєкторію, на якій ми перебуваємо й нині. Маю на увазі два основні моменти. По-перше, саме в рамках просвітницької традиції було сформульовано модерну кон-

²⁸ Поп.: Dijn, Annelien de. *The Politics of Enlightenment: From Peter Gay to Jonathan Israel* // *The Historical Journal*. 2012, № 3. P. 785–805.

цепцію української етнічної нації, яка поєднала українців із різних регіонів і різних імперій на підставі культурних ознак (спільна мова, традиції, історія тощо). Судячи з нашого сьогоденного знання, перше таке формулювання запропонував автор уже згаданого «Топографічного опису Харківського намісництва з історичною передмовою»²⁹. Ще важливішим є другий компонент. Саме у просвітницькій традиції було запроваджено певну систему координат, за якими розвиток української нації й державності осмислювали протягом наступних двох з половиною століть, а саме з'являється ідея «просвіченої» й «цивілізованої» Європи, а також Росія, яку найчастіше уявляли як антипод цієї «Європи» й ототожнювали з Азією. У відносинах України з Європою від початку було закладено амбівалентність. З одного боку, і серед людей Заходу, і серед жителів України³⁰ переважала думка, що вона не є достатньо «цивілізованою» порівняно з «Європою», а отже, потребує змін і реформ, спрямованих на подолання цього відставання (для прикладу, серед іншого потребою уподібнитися «просвітленим народам» обґрунтовував свою програму реформ у Гетьманщині Григорій Полетика на старшинському з'їзді у Глухові 1763 року³¹). З другого боку, Україну сприймали як частину Європи й, таким чином, відкрито чи приховано протиставляли Росії. Завершу цитатою з «Топографічного опису Харківського намісництва з історичною передмовою», де автор, схвально описуючи «дух» українського населення, імпліцитно протиставляє його місцевим росіянам:

Дух европейской людскости, отчужденный азиатской дикости, питает внутренния каким-то услаждением; дух любочестия, превра-

²⁹ *Топографічний опис Харківського намісництва з історичною передмовою*. С. 42–43. Про цю концепцію див.: Кравченко, Владимир. *Харьков/Харків: столица пограничья*. Вильнюс, 2010. С. 134–136.

³⁰ Я використовую сучасний термін «Україна», аби не ускладнювати текст другорядними з точки зору моєї основної теми деталями. Але варто пам'ятати, що в другій половині XVIII – на початку XIX століття це поняття використовували, зокрема, і в «Описі Харківського намісництва», здебільшого для позначення Слобідської України, рідше – кількох регіонів, заселених етнічними «малоросіянами», «українцями» чи «черкасами». Водночас, у цього поняття були й потужніші конкуренти, як-то «Малоросія» чи «Южная Россия».

³¹ *Промова Григорія Політики в загальних зборах українського шляхетства у Глухові про права, переваги й потреби України (1763 р.)* // Український археографічний щорічник. Вип. 15. К., 2010. С. 429.

тять в наследное качество жителей, предупреждает рабския низриновения и поползновения; послушен гласу властей самопреклонно без рабства. Дух общаго соревнования препинает стези деспотизма и монополий³².

Логіка таких протиставлень і далі впливає на інтелектуальні дискусії та політичні рішення, і це має спонукати нас уважніше придивитися до тієї інтелектуальної традиції, що це започаткувала.

³² *Топографічний опис Харківського намісництва з історичною передмовою.* С. 36–37.